

hatásához képest. Úgy hiszem, Roman Jakobson túlbecsüli a nyelvközösség tagjainak aktív szerepét (17). A változás ténye sem igen tükröződik a beszélő tudatában, még kisebb azoknak a száma, akik védelmezni vagy módosítani akarnák a hangrendszert célszerűsége érdekében. A beszélők tudatos nyelvmódosító törekvése nélkül, szándékuktól függetlenül érvényesül az „ökonómia”, a célszerűség elve.

Jakobson kötetében ötször szerepel Lazicius Gyula neve. Háromszor bibliográfiai jegyzetben (egy ízben sajtóhibákkal, vö. 261), 198, 261, kétszer az emfatikumról folytatott érdekes és meggyőző polémiában. Nem említi meg azonban Jakobson sem itt, sem másutt Laziciusnak azt a fontos tézisét, mely szerint a kombinatorikus variánsok is a nyelvhez tartoznak, konvencionálisak, nem vezethetők le maradéktalanul fiziológiai törvényekből. Ezt a tételt — melyet Jakobson is vall, s ma már elfogadottnak tekinthető — először Lazicius képviselte.

Végül a recenzens köszönetet mond a szerzőnek a kötetet kiegészítő és lezáró „Visszapillantás”-ért (Retrospect, 629—658). Jakobson ebben a fejezetben történeti perspektívából, kialakulásában ismerteti fonológiai elméletét, sok értékes adatot bocsát a tudománytörténet művelőinek rendelkezésére és tanításainak világos rendszerezésével igen megkönnyíti az ismertető feladatát.

*Fónagy Iván*

*A Magyar Tudományos Akadémia  
Nyelvtudományi Intézete,  
Budapest*

### **Antal László, Questions of Meaning**

The Hague, Mouton & Co., 1963. pp. 95

Antal László könyvét a nyelvészeti szemantika elméleti kérdéseinek szenteli, s így pusztá téma is figyelemre méltó. Ismeretes, hogy a modern nyelvészet több tekintélyes és nagyhatású képviselője a jelentést nyelven kívüli jelenségként kezelte, s ez a nézet meghatározta az amerikai nyelvészet legbefolyásosabb irányzatainak módszertanát is. Ennek a maga végtelenségében nyilvánvalóan tarthatatlan álláspontnak volt talán egy bizonyos viszonylagos, átmeneti tudománytörténeti létjogosultsága — úgy látszik azonban, hogy ma már az amerikai iskola is kezd túllépní rajta. Már az ötvenes évek közepe óta egyre gyakoribbak a szemantikai vonatkozású cikkek az amerikai folyóiratokban, egyre több olyan nyilatkozatot olvashatunk, amely a jelentés, pontosabban a jelentéssel való foglalkozás „rehabilitálásával” egyenértékű.<sup>1</sup> Meg lehet azonban figyelni azt is, hogy az ún. Bloomfield-iskola képviselői, bár növekvő érdeklődéssel fordulnak jelentésbeli problémák felé, a jelentés tan elvi alapjainak kérdését, a jelentés miben létének kérdését átfogó, monografikus

<sup>1</sup> Jellemző R. Jakobson kijelentése: „Incidentally, both linguistics and communication theory for a certain period were tempted to treat any concern with meaning as a kind of semantic noise and to exclude semantics from the study of verbal messages. At present, however linguists display a tendency to réintroduce meaning while utilizing the very instructive experience of this temporary ostracism.” (Proceedings of Symposium in Applied Mathematics. XII. 250.)

igénnyel nem vetették fel újra<sup>2</sup> — a magyar Antal László közülük az első, aki erre a feladatra vállalkozott. Ez feltétlenül örvendetes jelenség, és már önmagában is érdem — ugyanakkor persze felelősség is —, amelyet Antal László tiszteletre méltó bátorsággal vállalt.

Antal Lászlót azonban nem csupán elméleti igényességéért és bátorságáért illeti elismerés. Bár műve — mint erre a későbbiekben még kitérünk — nagyrészt polemikus jellegű, Antalnak van pozitív mondanivalója is: a szemantika alapkérdéseivel kapcsolatban egyértelmű álláspontot képvisel, s ezt az álláspontot rendkívüli következetességgel alkalmazza valamennyi felvetődő problémára. Álláspontjával a következőkben többszörösen s talán élesen vitáznunk kell — kétségtelen azonban, hogy Antal megalkotott ebben a könyvében egy szemantikai „doktrínát”, amellyel a jövőben sokáig számot kell vetni, s amely megérdemli a beható vizsgálatot.

1. A könyv bevezető fejezete (From Psychologism to Structuralism, 7–16) tulajdonképpen tudománytörténeti vázlat: a szerző azt kívánja bemutatni, hogy a strukturalizmus mennyiben új, mennyiben magasabbrendű a megelőző nyelvtudományi irányzatokhoz képest. Mondjuk meg rögtön: a könyv sokat nyert volna, ha ezt a fejezetet, legalábbis ebben a formában, a szerző kihagyta volna belőle. Valóban nehéz ezt a néhány lapot ellenkezés, sőt ellenézés nélkül végigolvasni, függetlenül attól, hogy az olvasót tudományos meggyőződése a strukturális irányzatok, vagy az ún. tradicionális nyelvészet felé vonzza-e. E sorok írója például feltétlenül osztja Antalnak azt az általános meggyőződését, hogy a nyelvtudomány haladásának útját az ún. strukturalizmus jelenti — az a mód azonban, ahogyan Antal ezt a meggyőződést képviseli, inkább árt, mint használ a strukturális szemlélet elismertetésének. Éppen ezért is kell ezzel a fejezettel részletesebben foglalkoznunk, annak ellenére, hogy a munka egészének megértése szempontjából a fejezet nem nélkülözhetetlen.

Már a bevezető alfejezettel (7–9) is szinte oldalakon keresztül kellene és lehetne vitázni. A szerző itt azt kívánja bebizonyítani, hogy a történeti-összehasonlító módszer eredményei lényegileg nem a nyelv jobb megismerését szolgálják, hanem szinte kizárólag a nyelvészetten kívüli tudományok (kultúrtörténet, archeológia stb.) szempontjából hasznosak.<sup>3</sup> Ha el is tekintünk attól, hogy a könyv ezt a nézetet néhány kiragadott szótörténeti példa futó említésével támasztja csupán alá (mintha a történeti és összehasonlító nyelvtudomány kizárólag „etimologizálásból” állna, ahogyan ezt nem egy laikus gondolja is), ezt a megállapítást akkor is meglepőnek kell találnunk. Részletes cáfolatával foglalkoznunk itt szükségtelen, elég rámutatni arra, hogy Antal álláspontja önellentmondó. Ha igaz az, hogy a történeti és összehasonlító nyelvtudomány régi korszakokra, sőt az írásbeliséget megelőző korszakokra vonatkozóan olyan megbízható adatokat tud produkálni (akár csak szótörténeti adatokat is), hogy azokat egyéb történeti tudományok a maguk bizonyítási rendszerében felhasznál-

<sup>2</sup> Megállapításunk a nyelvi jelentéstanra, pontosabban az ún. természetes nyelvek szemantikájára értendő. A logikai szemantikára vonatkozóan számos mű jelent meg a legutóbbi években is.

<sup>3</sup> „... a nyelvek rokonsági viszonyainak kutatása olyan körülményeket hoz napvilágra — írja például a szerző (8) —, amelyek a nyelv körén kívül esnek” (... the investigation of the relationships of languages brings circumstances to light which are outside the scope of language). Egy lappal később a szerző utal arra, hogy az összehasonlító kutatások nyelvi tanulságokkal is járnak, ezeket azonban egyes alakok és jelenségek történetének tisztázásában látja csupán, és kijelenti, hogy mindez nem különösebben érdekes a huszadik századi nyelvészet számára.

nálhatják, akkor szükségszerűen téves az az állítás, hogy a történeti-összehasonlító nyelvtudomány megállapításai nem tisztázták magának a nyelvi rendszernek a történetét, mert hiszen a hang- és alaktan történetének ismerete nélkül az egyes szavak történetére sem lehet megbízhatóan következtetni —, azt viszont Antal sem állítja, hogy a nyelvi rendszer történetének kérdése nem nyelvtudományi probléma. Más kérdés, hogy a régebbi iskolákhoz tartozó nyelvtörténészek a maguk részletkutatásait elméleti szempontból legtöbbször perspektívátlanul, a nyelv rendszerszerű voltának figyelmen kívül hagyásával végezték — ez kétségkívül korlátozza részletmegállapításaik horderejét, de nem csökkenti a nemzedékek munkájával kialakított hatalmas ismeretanyag nyelvtudományi jelentőségét.

A szerző alapvető nézeteinek szempontjából sokkal fontosabbak azonban további megállapításai (9–13), amelyekben a „klasszikus”, XIX. századi nyelvészet és a strukturalizmus közötti különbség lényegét igyekszik tisztázni. A következőket írja (9–10): „Végső elméleti és ideológiai elemzésben a tizenkilencedik századi nyelvészet legszembetűnőbb vonása az, hogy a nyelv valóságát az egyéni tudatba helyezi, és így a nyelvnek azokat az elemeit tekinti elsődlegesnek és valóságosnak, amelyek az egyének tudatában élnek. Ezzel szemben a strukturalizmus megállapítja, hogy a nyelv jellegét tekintve nem lélektani valóság, azaz, elsődleges alakjában, nem az egyén tudatában él, s éppen ezért a nyelv lélektani tanulmányozása nem csupán inadekvát, hanem a tárgytól teljesen idegen és közömbös”. S távolabb ezt olvassuk (11): „A nyelvtudomány a nyelvet csak az adott egyéntől függetlenül vizsgálhatja”.<sup>4</sup> Úgy véljük, szükséges mindezzel kapcsolatban néhány megjegyzést tenni.

Először: az újgrammatikusok általános nyelvészeti megnyilatkozásaikban valóban azt a nézetet képviselik, hogy a nyelv az egyéni tudatban (és a tudattalan lelki szférákban) létezik, s igaz az is, évtizedek óta tudjuk, hogy ez a nézet mélységesen téves. Ha azonban a nyelvtudomány egy egész korszakáról mondunk ítéletet, nem elég ezt az ítéletet egyetlen általános nyelvészeti kézikönyvre alapozni (még akkor sem, ha az olyan reprezentatív, mint H. Paul híres „Prinzipien der Sprachgeschichte” c. műve), hanem szemügyre kell vennünk a kutatás tényleges praxisát, módszereit és eredményeit. Ha pedig mindezt tekintetbe vesszük, észre kell vennünk, hogy a valóság sokkal bonyolultabb és ellentmondásosabb volt, mint ahogyan ez Antal lapidáris megfogalmazásából látszik. Ismeretes, hogy a neogrammatikus módszer sarokköve az ún. hangtörvények elve volt; s annak ellenére, hogy a hangtörvények fogalmát sohasem sikerült kielégítően meghatározni, annak ellenére, hogy magát az elvet számos jogosult bíráló érte, az újgrammatikus iskola ennek az elvnek az alkalmazásával hatalmas eredményeket ért el, korszakokra nyúló nyelvtörténeti folyamatokat tárt fel és rendszerezett. Az pedig nyilvánvaló, hogy a „vakon”, szükségszerűen ható hangváltozási törvényszerűségek posztulálásával a neogrammatikusok akaratlanul is elismerték, hogy a nyelv életében (amelyben ők csak a diakrónikus változást voltak hajlandók tudomásul venni) objektív, a tudattól független, az egész nyelvközösség-

<sup>4</sup> „The most outstanding feature of nineteenth-century linguistics, in the final theoretical or ideological analysis, is that it places the reality of language in the individual consciousness, thus regarding as primary and real those elements of language which live in the consciousness of individuals. In contrast, structuralism states that language is not psychic in character, i.e., in its primary form, it does not live in the consciousness of the individual, and, therefore, a psychological study of language is not only inadequate but quite incompetent and indifferent” (9–10); „Linguistics can only study the language independently of the actual individual” (11).

ben egyaránt érvényesülő tényezők az alapvetők.<sup>5</sup> Az objektív nyelvi törvényszerűségek elismerésére alapozott módszer és az individualista, pszichologista elméleti általánosítás között kétségtelen ellentmondás van: ez nagyjából és egészében azzal magyarázható, hogy a tudomány akkori fejlődési szakaszában a kutatás egy bizonyos fokig szükségszerűen fordult az egyéni beszédaktus mechanizmusának tisztázása felé,<sup>6</sup> s ezt a szükségszerűséget azután a kor posztkantianus katedra-filozófiáján nevelkedett kutatók a maguk ideológiai beállítottságának megfelelő módon abszolutizálták elméletté.

Másodsor: pontatlan az az állítás, amely szerint a nyelv sajátosan objektív jellegének és társadalmi lényegének megértése a strukturalizmusnak, tehát — miután a szerző Saussure-t is pszichologistaként marasztalja el — Bloomfieldnak köszönhető. A századforduló táján fellépő francia nyelvészek például, akiknek világnézeti beállítottságára többek között a Durkheim-féle szociológia gyakorolt alapvető befolyást, átvették a német újgrammatikusok módszertani alapelveit, de meg tudtak szabadulni német elődeik szűklátókörűen pszichologista felfogásától. Meillet már 1906-ban, a Collège de France-on tartott híres székfoglaló előadásában leszögezte azt a nézetét, hogy a nyelv sajátosan nyelvi és egyúttal társadalmi valóság, amelynek törvényszerűségei függetlenek az egyéntől, a nyelvtudomány pedig társadalmi tudomány.<sup>7</sup>

Harmadszor: pontatlan az a megállapítás, amely szerint a modern nyelvészet a nyelvet csak az egyéntől függetlenül tanulmányozhatja. Ismeretes, hogy a modern leíró eljárások — mind a disztribúciós, mind a transzformációs analízis — igen nagy

<sup>5</sup> Az ún. hangtörvények egyének fölötti jellegét a maguk terminológiájával már az újgrammatikusok is hangsúlyozták; érdemes idézni ezzel kapcsolatban a hangtörvények klasszikus, Osthoff—Brugmann-féle leírásának néhány sorát: „Aller Lautwandel, so weit er mechanisch vor sich geht, vollzieht sich nach ausnahmslosen Gesetzen, d. h. die Richtung der Lautbewegung ist bei allen Angehörigen einer Sprachgenossenschaft... stets dieselbe” (Morphologische Untersuchungen 1, XIII, idézi B. Delbrück, Einleitung in das Sprachstudium. Leipzig 1880. 60).

<sup>6</sup> Az egyéni beszédaktus tanulmányozása ugyanis szükséges volt ahhoz, hogy az ún. hangtörvények és az analógias folyamatok nyelvalakító hatásának mechanizmusát tisztázni próbálják. Ezzel a módszertani szükségességgel maguk az újgrammatikusok is tisztában voltak. „Indem man über die Gründe dieser Erscheinung, deren Thatsächlichkeit sich aus einer Menge von Einzelbeobachtungen ergab, näher nachdachte, wurde man von selbst auf eine genauere Erforschung des psychophysischen Mechanismus geführt, von welchem die Sprachthätigkeit des einzelnen Menschen abhängig ist” — írja B. Delbrück (Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. Strassburg 1893. 67).

<sup>7</sup> Érdemes Meillet megállapításait in extenso idézni, mert világosan mutatják, hogy a nyelvtudománynak nem kellett Bloomfield — egyébként valóban nagy jelentőségű — tevékenységére várnia ahhoz, hogy a nyelv rendszerszerű voltát és társadalmi jellegét felfedezze: „... si la réalité d'une langue n'est pas quelque chose de substantiel, elle n'en existe pas moins. Cette réalité est à la fois linguistique et sociale. Elle est linguistique: car une langue constitue un système complexe de moyens d'expression, système où tout se tient et où une innovation individuelle ne peut que difficilement trouver place si, provenant d'un pur caprice, elle n'est pas exactement adaptée à ce système... A un autre égard, la réalité de la langue est sociale: elle résulte de ce qu'une langue appartient à un ensemble défini de sujets parlants, de ce qu'elle est le moyen de communication entre les membres d'un même groupe et de ce qu'il ne dépend d'aucun des membres du groupe de la modifier” (A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale. Paris 1926. 16—17; Meillet 1906. február 13-i előadásának szövege). Igaz, hogy Meillet teljesen nem tudott még a neogrammatikusok elméleti nézeteitől megszabadulni: néhány sorral feljebb elismeri, hogy a nyelvek ténylegesen nem léteznek a nyelvet beszélő egyének kivételével, de siet leszögezni azt is, hogy „c'est une constatation évidente, mais sans portée”.

mértékben támaszkodnak az anyanyelvi informátornak mint egyénnek a döntésére: az, hogy az informátor két hangsort egymással azonosnak tekint-e vagy sem, hogy egy adott mondat szerinte grammatikailag helyes-e vagy sem, minden leíró analízis kiinduló kérdése. Ezzel persze nem kívánjuk vitatni Antalnak azt az egyébként helytálló megállapítását, hogy a strukturalizmus a nyelvet az egyéni tudattól független, objektív valóságnak tekinti: arra kívánunk rámutatni, hogy a tényleges kutatómunkában a strukturalista nyelvvizsgálat — szükségszerűen és helyesen — sokkal rugalmasabban, sokkal dialektikusabban értelmezi az objektív törvényszerűség és a törvényszerűség egyéni tükröződése, egyéni realizációja közötti viszonyt, mint ahogyan azt szerzőnk rendkívül merev megfogalmazása alapján gondolhatná valaki. Ez természetesen is: a nyelv az egyes „szövegek”<sup>8</sup> alakját megszabó szabályrendszerként létezik, s közvetlenül csak a materiális közlésekben észlelhető és tanulmányozható, a közlések viszont mindig egyéni produktumok. Éppen ezért feltétlenül a nyelvtudomány körébe tartozik azoknak a tipikus pszichológiai és fiziológiai adottságoknak a vizsgálata is, amelyek az objektív nyelvi szabályrendszer egyéni közlésekké való szerveződésénél elkerülhetetlenül közrejátszanak.<sup>9</sup>

Mindez azt is jelenti: nem érthetünk egyet a szerzővel, amikor a strukturalizmus és az ún. klasszikus nyelvészet közötti különbség lényegét abban látja, hogy — a régebbi nyelvészettől eltérően — a strukturalizmus a nyelvet objektív létezőnek tekinti. Ez az egyébként helyes elméleti álláspont a strukturalizmust megelőzően kialakult már, és ma is osztja ezt a nézetet sok olyan nyelvész, akinek a strukturalizmushoz egyébként vajmi kevés köze van. Nem a mi feladatunk itt, hogy a strukturalizmus néven összefoglalt modern irányzatok közös jellemző jegyeit felsoroljuk és elemezzük; nézetünk szerint — és ezzel nem mondunk semmi újat — feltétlenül és elsősorban az jellemző a modern nyelvészetre, hogy a nyelvet jelek rendszerének tekinti, ezt a rendszert szinkrón működésében írja le, s a rendszer történetét részben a szinkrón vizsgálat elméleti tapasztalataiból kiindulva igyekszik magyarázni.<sup>10</sup> Ezek a vonások együttesen a strukturalis nyelvészetet minden más nyelvészeti irányzattól megkülönböztetik és ezért lényegieknek tekinthetők.

Ugyanebben a bevezető fejezetben Antal néhány bekezdést szentel a diakronikus és szinkronikus nyelvészet kérdésének (14–15). Feltétlenül egyet kell érteni vele, mikor sürgeti a strukturalis szemlélet behatolását a történeti nyelvészet területére is — szerencsére, mint az utóbbi évek nemzetközi folyóiratanyaga mutatja, ezzel a

<sup>8</sup> „Szövegen” itt mindenfajta — írott vagy beszélt — nyelvi közlést értünk.

<sup>9</sup> Ez a nézetünk egyébként nem idegen a strukturalizmustól általában, csupán a strukturalizmus egyes, ma már több évvel elavult irányzatai utasítják el. A Martinet például (*Économie des changements phonétiques*. Bern 1955. 20–21) az ember normális pszicho-fiziológiai tevékenységét a nyelvi rendszert befolyásoló állandó jellegű belső okok közé sorolja. Látni fogjuk (l. 251), hogy a jel használóinak a jelrendszerhez való viszonya még a logikai szemantika művelői szerint is — akikre pedig Antal a maga nézeteit visszavezeti — a „jeltudomány” tárgyához tartozik, s ezzel a jeltudomány egyik ága, az ún. pragmatika (pragmatics) foglalkozik.

<sup>10</sup> Megjegyzendő: azt, hogy a nyelv szinkrón megismerése módszertanilag megelőzi a diakrón vizsgálatot, már akkor is tudták, sőt ki is mondták — persze más szavakkal és más megfogalmazásban —, amikor még a diakronia és a szinkronia elméleti szétválasztása sem jutott eszébe senkinek. „Die natürliche Beschaffenheit der Sprache (tritt) nicht in den Kunstsprachen, sondern in der Volksmundarten zu Tage... — írja Delbrück (*Einleitung in das Sprachstudium*. Leipzig 1880. 60). — Wir sollen deshalb die leitenden Grundsätze für die Sprachforschung nicht in den ausgestorbenen Schriftsprachen des Alterthums, sondern wesentlich an den lebenden Volksmundarten der Gegenwart erarbeiten.”

sürgetéssel egyre inkább nyitott kaput döngtet. Kissé sajnálatosnak érezzük, hogy a szerző szükségesnek tartott egy rövid fejtegetést annak bizonyítására, hogy a szinkrón nyelvészet „fontosabb”, mint a történeti nyelvvizsgálat. A természetes nyelvek változó, mégpedig igen rövid időegységeken belül is érezhetően változó jelrendszerek, s az, hogy ennek a változásnak mozdítóerőit és törvényszerűségeit felfedjük, éppoly fontos — mind elméleti, mind gyakorlati szempontból<sup>11</sup> —, mint a szinkrón nyelveírás. Kár egy komoly tudomány művelőinek azzal tölni az idejüket, hogy azt bizonygassák: amit ők csinálnak, fontosabb, mint az, amit a kolléga csinál a szomszéd íróasztalnál.

A modern nyelvészet pozitív vívmányainak elsajátítása és terjesztése a mi szemünkben is elsőrendűen fontos; úgy véljük azonban, csak árthat ennek az ügynek, ha a strukturalizmust helytelen tudománytörténeti megvilágításban mutatjuk be, és megtagadjuk azt az évszázados tudományos fejlődést, amely nélkül maga a strukturalizmus sem jöhetett volna létre.

2. Antal könyvének második fejezetében (*The Psychologicist Conception of the Linguistic Sign*, 17–24) kezdődik a jelentés-probléma tulajdonképpen érdemi tárgyalása. A fejezet lényegileg polemikus jellegű: Saussure és a hozzá kapcsolódó újabb jelentéstan-kutatók — elsősorban Ullmann — jeleméletét bírálja. A bírálat a Saussure-féle jelemélet pszichologista jellege ellen irányul. Joggal veti Antal Saussure szemére, hogy a jel nála pusztán szubjektív, pszichológiai alkotóelemekből áll; úgy véljük, el kell fogadni Antalnak azt a nézetét is — ez a nézet egyébként egyre közkeletűbb az utóbbi évek nyelvelméleti irodalmában —, hogy eltérően a Saussure-féle terminológiától (amely szerint a jel „signifiant” és „signifié” összekapcsolásából áll), helyesebb csak a hangsort, a signifiant-t tekinteni jelnek.<sup>12</sup> A fejezet részletes ismertetését nem tartjuk szükségesnek, mivel kevésbé módosított magyar változatban is megjelent.<sup>13</sup> Bár — mint kiemeltük — Antal mondanivalójával lényegileg egyetértünk, két kritikai megjegyzésünket nem hallgathatjuk el. Az egyik: a szerző kérelhetetlen szigorral ítél eleveket és holtakat felett, és ennek során itt-ott túlzottan kemény Saussure-rel szemben. Az angol szövegben ezt olvassuk például (ez a rész a magyar változathoz kimaradt): „Saussure »langue«-ja ténylegesen azonos a pszichologista Paul »egyéni nyelv« fogalmával”.<sup>14</sup> A valóság az, hogy Saussure „langue”-

<sup>11</sup> Az, hogy a diakrónia vizsgálatát módszertani szempontból a szinkrón állapotok tanulmányozása megelőzi, nem fontossági különbség. A nyelvtörténeti vizsgálatok elméleti fontosságára kár itt szót vesztegetni; ezzel mindenki tisztában van, aki nem csak hírből ismeri a nyelvtörténetet. Kevésbé szokott szó esni gyakorlati fontosságukról — pedig ez sem lényegtelen. Óriási gyakorlati fontossága van annak a társadalom jövője szempontjából, hogy a nyelvtudomány — más tudományokhoz hasonlóan — „prediktív” tudománnyá váljék, azaz egyéb feladatainak teljesítése mellett képes legyen arra is, hogy feltárja egy-egy nyelv jövődjének fejlődésének várható útját, és kidolgozza a nyelvfejlődés bizonyos fokú befolyásolásának tudományos elméletét és módszereit. A nyelvtudomány ezt a feladatot viszont a nyelv mozgási törvényszerűségeinek pontos megismerése, tehát a nyelvtörténet nélkül soha nem fogja tudni ellátni.

<sup>12</sup> Ebben az értelemben magam is szívesen módosítom azt a jeldefiniációt, amelyet egynéhány éve írt és nemrég megjelent cikkemben adtam (I. Általános nyelvészeti tanulmányok I. 127 [1963]).

<sup>13</sup> L. Általános nyelvészeti tanulmányok I. 11–17 [1963].

<sup>14</sup> I. m. 20: „The »langue« of Saussure is, in fact, identical to the »individual language« of the psychologist Paul”.

fogalma heterogén, ellentmondásos: Saussure a langue-ot egyrészt a pszichikai természetű nyelvi jelek együttesének tekinti, másrészt viszont többhelyütt is hangsúlyozza, hogy a langue — a parole-lal szemben — társadalmi jellegű, az egyén tudatától és akaratától független, tehát a mi szóhasználatunk szerint „objektív”.<sup>15</sup> Az indoeuropaista Saussure egész nyelvtudományi iskolázottságát a német újgrammatikusoknak köszönhette — más ideológiai korlátokkal együtt ez is szükségszerűen rányomta elméleti nézeteire a maga bélyegét; mégis Saussure volt a társadalmi szempontú, az önkényes nyelvi jel fogalmára épülő modern nyelvtudomány első nagy úttörője, s méltányos lett volna, ha ellentmondásos nézeteinek elsősorban nem negatív oldalával foglalkozik a szerző, hiszen az utókorra nem a negatív oldal gyakorolta a legnagyobb hatást. A halottak nem tudnak védekezni; ezért, ha lehet, még igazságosabbnak kell velük szemben lenni, mint az élőkkel. Mutatis mutandis áll ez Gomboczra is, akinek pszichologista nézeteit joggal bírálja Antal, de akinek műve és személye — már csak a magyar nyelvtudományban betöltött jelentős szerepe miatt is — árnyaltabb, méltánylóbb tárgyalást érdemelt volna.

**3.** Ami közvetlenül a jelentés problémáit illeti, Antal a maga nézeteit pozitív formában — bár bőséges polemikus utalásokkal és fejtegetésekkel — a könyv harmadik fejezetétől kezdődően fejti ki (25 skk.).

Könyvének 26. lapján a „jelentés” fogalmát a következőképpen határozza meg: „Azt a szabályt hívjuk jelentésnek, amely a jelek használatát és alkalmazásuk módját szabályozza”.<sup>16</sup> A következőkban erőteljesen hangsúlyozza — és ez a gondolat szinte valamennyi fejtegetésének vezérmotívuma lesz —, hogy a jelentést, amely nyelvi fogalom, világosan meg kell különböztetni attól a nyelven kívüli tárgytól, dologtól (a logikai szemantikai irodalomban szokásos terminussal „denotatum”), amelyre a jel utal.

Ami ezt a második kérdést illeti, a jelentés és a jelölt dolog közötti világos különbségtétellel természetesen csak egyet lehet érteni, és Antal joggal hangsúlyozza a megkülönböztetés fontosságát. Igaz, hogy ez a megkülönböztetés az igényesebb jelentéselméleti irodalomban már legalábbis Ogden és Richards híres könyve óta,<sup>17</sup> amelyet Antal is idéz, közkeletű (bár ennél a könyvnel is régibb), de igaz az is, mint erre Antal polemikus formában lépten-nyomon felhívja a figyelmet, hogy ezt a különbséget a jelentéstannal foglalkozó szerzők gyakran szem elől tévesztik, ami nem egy hibás gondolatmenet, megfogalmazásbeli pontatlanság forrása.

Néhány ellenvetésünk és kiegészítésünk inkább a jelentés szabály-jellegére vonatkozó megállapítással kapcsolatban van. Antal arra utal (26), hogy ezt a meghatározást C. H. Morris-tól, a logikai szemantika egyik jelentős képviselőjétől vette át. A forrás jó: Morris idézett műve a jelelmélet logikai alapjainak hallatlanul világos kifejtését tartalmazza, és — mint erre még kitérünk — a Morrristól felállított kategóriák materialista ismeretelméleti és ontológiai alapokról kiindulva is felhasznál-

<sup>15</sup> A több idézhető hely közül csak egyet idézünk: „En séparent la langue de la parole, on sépare du même coup: 1° ce qui est social de ce qui est individuel; 2° ce qui est essentiel de ce qui est accessoire et plus ou moins accidentel. La langue n'est pas une fonction du sujet parlant, elle est le produit que l'individu enregistre passivement” (F. de Saussure, Cours de linguistique générale. Paris 1955. 30).

<sup>16</sup> „The rule which regulates the use of signs and their mode of application is called meaning.”

<sup>17</sup> C. K. Ogden—I. A. Richards, The meaning of meaning. London

hatók. A baj inkább az, hogy Antal egyszerűsítve, némileg pontatlanul veszi át Morris álláspontját, és ezáltal problematikusává válik nála az is, ami Morrisnál egyértelmű és elfogadható. Mint említettük, Antal a „meaning” fogalmát Morris nyomán a jel használati szabályaként határozza meg. Ez a látszólag roppant egyszerű meghatározás az olvasóban elkerülhetetlen kérdések egész sorát veti fel. Milyen használati szabályról van szó voltaképpen? Hiszen mind a természetes nyelvekben, mind a szimbolikus logika ún. „nyelveiben” a jelek használatát nem csupán szemantikai szabályok kötik meg, hanem a legszélesebb értelemben vett szintaktikai szabályok is, amelyek a szinonim alakváltozatok közötti választást, a jelek sorrendjét stb. szabják meg, s ezekhez a természetes nyelvek esetében még stílári szabályok is járulnak. Antal könyve ebben a kérdésben nem teremt világosságot. S ez nem Morris hibája: az ő szóhasználata kissé szokatlan ugyan, de fogalomrendszere rendkívül pontos. Morris ugyanis háromféle szabályt különböztet meg: szemantikai szabályt, amely azt határozza meg, hogy valamely jel milyen feltételek mellett alkalmazható egy adott dologra vagy szituációra,<sup>18</sup> szintaktikai szabályt, amely a jelek egymáshoz való viszonyát szabályozza, valamint „pragmatikai” szabályt, amely azoknak a lélektani és társadalmi körülményeknek a tükröződése, amelyek között a jel használói a jelet használják.<sup>19</sup> Mármost Morris a „meaning” terminust saját fogalomrendszerébe csupán ideiglenesen vezeti be, főképpen azért, hogy terminológiáját a szokásos terminológiához kapcsolja, s a „meaning” fogalmát úgy határozza meg, mint az egy adott jelre vonatkozó három típusú szabály összességét.<sup>20</sup> Antal, bár Morrisra hivatkozik, a „meaning” szót nem a Morris-féle értelemben használja; szintaktikai szabályokról a könyvében nincs is szó, a jel használatával kapcsolatos „pragmatikai” szabályszerűségek figyelembevétele elől pedig kifejezetten elzárkózik.<sup>21</sup> Őnála — anélkül, hogy ezt a korlátozást kimondaná — a „meaning” csak a szabályok egyik típusát jelöli, azt, amely a jelet bizonyos denotatumokhoz kapcsolja, tehát a Morris-féle „semantical rule”-t.

Antal több helyen a Morris-féle designatummal is azonosítja a meaning fogalmát, tehát számára designatum = meaning = semantical rule.<sup>22</sup> Itt meg kell jegyeznünk, hogy ez az egyenlőség a designatum vonatkozásában sem érvényes Morrisnál. Nála

<sup>18</sup> Morris megfogalmazása a következő: „semantical rule’ designates within semiotic a rule which determines under which conditions a sign is applicable to an object or situation” (C. W. Morris, *Foundations of the Theory of Signs*. International Encyclopaedia of Unified Science. Vol. I. n. 2. Chicago 1938. 23).

<sup>19</sup> „The semantic rule — írja Morris, i. m. 32 — has as its correlate in the pragmatological dimension the habit of the interpreter to use the sign vehicle under certain circumstances and, inversely, to expect such and such to be the case when the sign is used.”

<sup>20</sup> Morris, i. m. 47: „For the determination of the meaning of  $S_1$  (where  $S_1$  is a sign vehicle) . . . it is sufficient to determine how  $S_1$  is related to other sign vehicles (azaz szintaktikai szabályszerűségek — H. J.), . . . under what situations  $y_1$  uses  $S_1$  for purposes of designation (szemantikai szabályok; » $y_1$ « a jelhasználó — H. J.), and what expectations  $y_1$  has when he responds to  $S_1$  (pragmatikai szabály vagy »szókásé — H. J.)”.

<sup>21</sup> „az a kérdés — írja Antal (36) —, hogy mire gondolunk, amikor egy szót hallunk, nem érdeklő a nyelvtudományt.” („. . . the question as to what we think of when we hear a word is of no interest to linguistics.”) Világos az eltérés Morris-tól, aki, mint láttuk (20. jegyzet), a jelentés megállapításához azt is szükségesnek tartja, hogy tudjuk: a jel a jelet halló egyénben milyen „várakozást” ébreszt.

<sup>22</sup> A „meaning” és a Morris-féle designatum azonosítására vonatkozóan Antalnál I. Antal 27, valamint 30, 14. jegyzet.



a designatum a jellel jelölhető dolgok osztálya,<sup>23</sup> s így nem azonos azzal a szabállyal, amely a jelet bizonyos dolgokhoz hozzárendeli. Kétségtelen, hogy ez a különbségtétel Morris többször idézett művében teljes világossággal nem történik meg; ezt nyilvánvalóan Morris is érezte, mert egy későbbi könyvében, amelyet Antal sajnálatos módon nem idéz, terminológiáját továbbfejlesztette.<sup>24</sup> Morris itt a „semantical rule” terminust a „significatum” terminussal helyettesíti, amelyet most már a designatumtól világosabban különböztet meg: míg a designatum a jellel jelölhető dolgok (a denotatumok) osztálya, a significatum azoknak a jellemző jegyeknek a foglalatja, amelyeknek alapján a különböző denotatumok közös osztályba sorolhatók. Antalnak természetesen vitathatatlan joga, hogy Morrístól eltérjen, hogy Morris nézeteiből kiindulva ezeket a nézeteket kritikailag túllépje — ezt a kritikát, az eltérésnek kifejtését és indokolását azonban hiába keressük nála, éppen ezért „jelentés = használati szabály” formulája is pontatlan, bizonytalan körvonalú marad.<sup>25</sup>

Ha mármost eltekintünk ezektől az eltérésektől, és pusztán azt tekintjük, hogy Antal, nem éppen szerencsés egyszerűsítéssel, Morris jelentéselméletét veszi át, akkor a következő kérdésekre kell választ adnunk: hogyan értékelhető a Morris-féle jel-elmélet, mennyire használható a nyelvtudomány gyakorlatában, igaza van-e Antalnak, amikor a nyelvtudományi szemantikát erre az elméletre kívánja felépíteni?

Morris a jel fogalmának kitűnő, világos analizisét adja, és jelelméletének szorosabbevett jelentéstani része következetes, átgondolt logikai kategóriákban ábrázolja a jel és a jelzett dolog közötti bonyolult viszonyt.

Mint minden pusztán logikai jellegű analizis, Morris jelelmélete is különböző ontológiai és ismeretelméleti szempontból, azaz idealista és materialista interpretációra egyaránt alapot ad<sup>26</sup> (sőt a jelrendszeren kívüli denotatumok következetes figyelembevételével inkább a materializmus irányába mutat), és így feltétlenül fel: használható egy materialista kiindulású nyelvelméletben is. Ezt már csak azért is hangsúlyozni kell, mert Antal, dicsérendő jószándékkal, sőt — nyugaton, angolul megjelent könyvről lévén szó — nyíltan színt valló elvi bátorsággal is több ponton igyekszik fejtegetéseit a marxizmus tanításaihoz kötni: ebbe a törekvésebe a Morris-féle jelelmélet átvétele beleilleszthető.

A nehézség nem is itt van. A probléma az, hogy a Morris-féle jelelmélet általános jelelmélet, azaz mindenfajta jelrendszerre, nem csupán az ún. természetes nyelvekre vonatkozik, s ha a természetes nyelvekkel kapcsolatos kutatásban kívánjuk alkalmazni, ki kell egészítenünk. A mesterséges jelrendszerek (pl. a szimbolikus logikai „nyelvek”, a hajósok zászlónyelve stb.) és a természetes nyelvek között általános jelentéstani szempontból vannak ugyanis lényeges egyezések, de lényegi különbségek is. Mindkét típusú jelrendszer esetében azonos a jel és a valóság közötti viszony logikai struktúrája — a Morris-féle jelelmélet éppen ezért alkalmazható mindkettőre. Vannak azonban különbségek is, amelyek a kutatás gyakorlatában döntőek: a mesterséges jelrendszerek per definitionem interpretált jelrendszerek: a jelekhez tudatosan

<sup>23</sup> Morris, i. m. 5: „The designatum of a sign is the kind of objects which the sign applies to”.

<sup>24</sup> C. W. Morris, *Signs, language and behavior*. New York 1946. 3–9.

<sup>25</sup> Mi a továbbiakban a „jelentés” szót nem a Morris-féle tág értelemben használjuk (tehát nem a jelre vonatkozó szemantikai, szintaktikai szabályok és „pragmatikai” szokások gyűjtőfogalmaként), hanem a jelre vonatkozó szemantikai, más szóval deznációs szabályt értjük rajta.

<sup>26</sup> A szimbolikus logika materialista interpretációjának lehetőségére vonatkozóan I. G. Klaus, *Bevezetés a formális logikába*. Budapest 1963. passim.

megalkotott szemantikai szabályok kapcsolódnak, ezek a szabályok az illető jelrendszeren kívüli nyelven (az ún. metanyelven) megfogalmazva a jelrendszer használóinak készen rendelkezésére állnak.<sup>27</sup> Éppen ezért a mesterséges jelrendszerek „jelentéstana” nem áll interpretációs feladatok előtt: elegendő, ha „rendet tart” a készen kapott, egyszersmindenkorra rögzített deznációs szabályok között. Egészen más a helyzet a természetes nyelveknél: ezeknél a jelrendszer használóinak zöme a jeleket nem tudatos és pontosan körülírt deznációs szabályok alapján használja, a jelek tekintélyes részével kapcsolatban még a tudomány sem derítette fel a deznációs szabályokat, emellett pedig — s ez a különbség már logikai jellegű — a természetes nyelvek esetében a deznációs szabályokat rendszerint magának az adott nyelvnek a segítségével rögzítjük (tehát az adott nyelv saját metanyelveként is szerepel) — ami hallatlanul bonyolult és számos ellentmondással terhes logikai szituációt teremt. Mindez azt jelenti, hogy a természetes nyelvek jelentésstanának nem csupán és nem elsősorban az a feladata, hogy a jelek deznációs szabályait rendszerezze — a nyelvészeti szemantikának elsődleges feladata, hogy ezeket a deznációs szabályokat megtalálja, a jeleket interpretálja. A nyelvészeti szemantika éppen ezért nem zárkozhatik el a jelhasználat nyelven kívüli (társadalmi, lélektani) feltételeinek vizsgálatától, mert enélkül nem tudja a jelek deznációs szabályait sem megállapítani. Ezt egyébként nem mi mondjuk; maga Carnap, a logikai szemantika egyik megalapítója és rendszerezője, akinek nézetei ezen a területen Morris nézeteivel teljesen azonosak, állapítja meg, hogy — az ő terminológiája szerint — „pragmatikai” (pragmatical) vizsgálat, azaz a jelhasználat társadalmi, lélektani stb. körülményeinek vizsgálata természetes nyelv esetében szükségszerűen megelőzi a szemantikai szabályok felfedését, a szemantikai szabályok a „pragmatikusan” megállapított tények alapján, absztrakció útján állapíthatók meg.<sup>28</sup> Antal nagy hibája, hogy a nyelvészeti szemantika alapkérdéseit kizárólag a „szabály” fogalmából kiindulva igyekszik megoldani, elutasít minden olyan gondolatmenetet, amely nyelvi jelek használatának konkrét társadalmi körülményeire irányíthatná a figyelmet, és nem veszi észre, hogy a szemantikai szabály egyébként hasznos logikai kategóriája ezzel a tényleges nyelvészeti kutatás szempontjából terméketlenné, haszontalanná válik.

4. Könyvének 4—8. fejezeteiben (32 kk.) Antal a fentebb ismertetett elvi állásponttól kiindulva vizsgál meg néhány általános jelentés-tani problémát. Itt is le kell szögeznünk, hogy Antal több lényeges problémát helyesen lát és helyesen old meg. Különösen áll ez könyve 4. fejezetére („Different kinds of meanings”, 32—47). A szemantikai irodalomban gyakran találkozunk az ember olyan pontatlan, átgondolatlan terminusokkal, mint „elvont” és „konkrét” jelentés, „meghatározatlan, bizonytalan” jelentés stb. Antal joggal emeli ki, hogy a jelentés mint deznációs szabály, önmagában mindig absztrakt (33) és sohasem „bizonytalan”, mert különben a nyelvi jeleket nem tudnók használni; elvont vagy konkrét a denotatum lehet, bizonytalan, határozatlan a denotatumról való tudásunk, de nem a jelentés mint sajátosan nyelvi kategória. Joggal polemizál Antal azokkal a nézetekkel is, amelyek szerint a jelentés képzet — ezek a nézetek ugyanis egyenértékűek a jelentés elsődlegesen objektív jellegének

<sup>27</sup> Ilyen mesterséges deznációs szabályok találhatók például — többek között — R. Carnapnál (I. Introduction to semantics. Cambridge, Mass. 1959. 32).

<sup>28</sup> L. R. Carnap, Foundations of Logic and Mathematics. International Encyclopedia of Unified Science. Vol. I. n. 3. Chicago 1939. 5—7.

tagadásával (ezt az objektív jelleget a „szabály, szabályszerűség” terminusok már implikálják, 36–41). Helyesen emeli ki Antal (43–46) azt is, hogy minden nyelvi jelnek van jelentése, tehát van jelentésük az ún. nyelvtani segédzavaknak (prepozíciók, személyes névmások stb.) is — más kérdés, hogy Antalnak ezek a fejtegetései világosabbak, elmélyültebbek lettek volna, ha ő maga nem kezeli pontatlanul — mint erre fent rámutattunk — a Morristól átvett fogalmi apparátust.

Sokkal vitathatóbbak Antalnak azok a nézetei, amelyeket a könyv 5. fejezetében („Meaning and context”) fejt ki. A szerző itt a szövegösszefüggésnek, a kontextusnak a szó jelentésére gyakorolt befolyását vizsgálja. Ezeket a gyakorlati lexikográfia és a jelentélmélet szempontjából egyaránt fontos kérdéseket Antal olyan elvi állásponttól közelíti meg, amely — bár az ő lapidáris megfogalmazásához képest némi finomításra szorulna — önmagában feltétlenül helyes: „Abból a körülményből — írja elvi nézeteinek összefoglalása során (31) —, hogy a jelentés a jelhasználat szabálya, következik, hogy a jelentés állandó és kötött, ezzel szemben a denotatum változó és ebben az értelemben kötetlen”.<sup>29</sup> A tárgyalt fejezetben pedig (51–52) hangsúlyozza, hogy „ha a szavakat jelentésüknek megfelelően használjuk, ebből következik, hogy a jelentés megelőzi a szó használatát . . . a jelentést nem a szövegösszefüggés határozza meg, hanem a jelentésnek megfelelően helyezzük a szót különböző szövegösszefüggésekbe”.<sup>30</sup> Ezen az alapon Antal joggal polemizál azokkal a szerzőkkel, akik a jelentést a kontextus pusztá produktumának tekintik. Sajnos, ezeket az egészükben helyes alapelveket Antal olyan merevséggel, olyan dialektikamentesen alkalmazza, hogy helytelen következtetésekre jut. Abból kiindulva, hogy a jelentés állandó jellegű és eleve adott, Antal mindenfajta jelentéskülönbség lehetőségét tagadja a szó különböző alkalmazásai között. Szerinte, ha egy szó különböző jelentésekkel jelenik meg különböző kontextusokban, ténylegesen nem jelentéskülönbségről van szó, hanem pusztán a jelölt dolog, a denotatum különbözik. Így pl. Antal példáját részlegesen idézve (50 skk.), az angol *case* szó az *I thought he was in Mexico, but such was not the case* ’Úgy gondoltam, Mexicóban van, de nem ez volt a helyzet’ és *In this case the detective was completely baffled* ’Ebben a bűnyűben a nyomozó teljesen kudarcot vallott’ nem jelentésében különbözik — ha jelentésében különböznék, két különböző szó volna —, hanem denotátumában. Ugyanígy kezeli Antal a metaforikus jelentést is: „A metafora — mondja (60) — nem a jelentés, hanem a denotatum szabálytalan voltával egyenértékű”.<sup>31</sup> Tehát a *zöld szőnyeg* és *zöld ifjú* szintagmákban a *zöld* szó jelentése nem különbözik, csupán a másodikban szokatlan, szabálytalan denotatumra vonatkoztatjuk. Sajnos, ez a gondolatmenet hibás körben forog. Azt, hogy különböző kontextusokban azonos szavak más és más típusú denotatumot jelölnek, valahonnan tudjuk, mégpedig nyilván nem a denotatumok vizsgálatára alapján tudjuk — hiszen a nyelvi közlés éppen arra való többek között, hogy a jelölt dolgok közvetlen felmutatását elkerüljük —, hanem magából a nyelvi közlésből. Bármily türelmes a denotatumok világa, nem lehet egyszerűen

<sup>29</sup> „It follows from the fact that meaning is the rule of sign usage that meaning is constant and fixed but that the denotatum is changeable and, in this sense, not fixed.” Az „állandó” kifejezés persze nem túl szerencsés, mert hiszen az állandóság diakrónikus fogalom, Antal pedig orthodox módon elzárkózik a diakróniától.

<sup>30</sup> „if we use the words according to their meaning, then the meaning precedes the use of the words . . . the meaning is not determined by the context but according to the meaning we put the word in different contexts”.

<sup>31</sup> „. . . the metaphor is irregularity not of meaning but of denotatum.”

oda áthárítani mindazt, ami a jelentés egységes és változatlan voltáról való felfogást zavarja. Antal érzi a nehézséget, és igyekszik itt-ott megoldást is találni: „Amikor több szó kerül együvé, ezek nem egymás jelentését módosítják, hanem egymás denotumát írják le részletesebben” — mondja (54), s később: „az a komponens, amely látszólag csak egy bizonyos szövegösszefüggésben tartozik egy szó jelentéséhez, nem az illető szó jelentésében, hanem a szövegösszefüggésben létezik” (56).<sup>32</sup> Az, hogy *nach zehn Uhr*-ban a *nach* prepozíciónak időhatározó vonatkozása van, az *Uhr*-ból következik számunkra, az, hogy a *nach dem Tunnel*-ben helyi viszonylatra értendő, a *Tunnel*-ből (55–56). Antal siet megjegyezni, hogy ezeket a jelentésárnyalatokat csak „szubjektív módon olvassuk bele a szóba” (56). Ezzel azonban ismét csak a szomszéd — ebben az esetben nem vizsgált — szó körébe utaljuk azokat a nehézségeket, amelye a vizsgált szónál zavarnak minket. Nyilvánvaló, hogy ha egy adott szó alkalmas arra, hogy különböző szövegösszefüggésekben a denotatumok más és más típusát jelölje, ez az alkalmasság már nyelvi síkon, tehát a jelentés síkján, eleve adva van, mert különben semmiféle szövegösszefüggés nem húzná ki a mondatot az értelmetlenség kátyújából. Antalt itt ismét az vezette tévútra, hogy egy logikai elméletet kellő megfontolások nélkül alkalmazott a nyelvészeti szemantikára. A mesterséges nyelvekben, a szimbolikus logika formanyelvében stb. a jelek deznációs szabálya, azaz jelentése valóban egységes, egyszerű és állandó. Egységes, egyszerű és állandó a természetes nyelvekben is igen sok szó, főképpen a tudományos szak kifejezések deznációs szabálya. A köznyelvi szavak tekintélyes részénél viszont a deznációs szabályok eleve adottak és állandók ugyan (állandók abban az értelemben, hogy függetlenek az egyéni nyelvhasználatától), azonban nem egyszerűek, hanem komplex szabályok, sőt gyakran egész szabályrendszerek. Míg a mesterséges nyelvek jelei általában a dolgok egységesnek tekintett osztályát jelölik, a köznyelvi szavak arra is alkalmasak, hogy a velük jelölhető dolgok osztályán belül bizonyos részosztályokra is utaljanak. Éppen ezért a köznyelvi szavak deznációs szabályai tartalmazzák azt is, hogy a szótól jelölt dolgok osztálya milyen részosztályokra bomlik, másrészt tartalmazzák azokat az általános feltételeket, amelyekről függ, hogy adott szövegösszefüggésben melyik részosztály aktualizálódik. Ezeket a feltételeket viszont a környező szavak jelentése szabja meg: ezen alapszik a kontextusban együvé kerülő szavak közötti kölcsönhatás mechanizmusa. Így, hogy a fenti példánál maradjunk, a *zöld* melléknév deznációs szabályai durva egyszerűsítéssel és logikai formalizálás nélkül a következők lehetnének:

I. A jelölhető tulajdonságok osztályának részosztályai: 1. spektrumban a kék és a sárga között elhelyezkedő színű; 2. Sápadt, vértelen; 3. Éretlen; 4. Tapasztalatlan; ... stb. II. A részosztályok közötti választás (aktualizálás) feltételei I/1 részosztály esetében: látható dolgokat jelölő főnevekre vonatkoztatva (bizonyos kivételekkel, pl. élő emberek vagy testrészeik); a I/2 részosztály esetében különösen az *arc*, *arcszín* szavakra vonatkoztatva; a I/3 részosztály esetében: gyümölcsöt jelölő főnévre vonatkoztatva; a I/4 részosztály esetében: fiatal emberi személyt jelölő főnévre vonatkoztatva; ... stb.

Nem állítjuk, hogy ez az egyszerűsített séma mindent megold, de azt mindenestre megmutatja, hogy a jelentés eleve adott, objektív volta, amelyet Antal joggal

<sup>32</sup> „If different words accompany each other, they do not modify each other's meaning but describe each other's denotatum in more detail” (54); „... the component which seems to belong to the meaning of a word in a definite context exists not in the meaning of that word but in its context” (56).

véd a különböző szubjektivista elméletek ellen, hogyan fér össze a jelsorban egymás mellé kerülő jelek jelentései közötti kölcsönhatással. Amikor Antal azt állítja (58), hogy a jelentések homogének, s csupán a denotatumok heterogének, elfelejti, hogy csak a jelentések segítségével tudjuk megállapítani, hogy milyen denotatumtípusra vonatkozik a szó, s a heterogén denotatumoknak éppen ezért komplex struktúrájú jelentés, azaz dezignációs szabály kell hogy megfeleljen.<sup>33</sup>

Antal elveti a poliszémia fogalmát, s ahol két különböző jelentést ismer el, két különböző, de homonim jelről is beszél (64). Ez az álláspont látszólag logikus következménye Antal előbb kifejtett nézeteinek: ha minden jelhez csak egy jelentés tartozhatik, akkor több jelentés esetében több jelről kell beszélnünk. Másrészt azonban a homonímia elismerése és a poliszémia tagadása ellentétben áll magának Antalnak egy korábban kifejtett nézetével: szerinte — és ezzel a nézetével lényegileg egyetértettünk — a jel maga a materiális hangsor (vagy betűsor), s a jelentés a jel alkalmazásának szabálya, tehát nem komponense a jelnek. Ha viszont a jel maga a hangsor, akkor egy önmagával azonos hangsor önmagával azonos jel is, tehát ebben az értelemben nem lehetnek homonim jelek. Ez az ellentmondás nem valamiféle hanyagság következtében „csúszott be” a könyvbe, hanem mélyrehatóbb hibák egyenes következménye. Amikor egységes, oszthatatlan, változatlan jelentéseket hajlandó csak elismerni, Antal kimondatlanul kölcsönösen egyértelmű hozzárendelést képzel el jel és jelentés között (nem véletlen, hogy a teljes szinonímia lehetőségét is tagadja, l. 62—63): minden jelhez egy bizonyos jelentés és minden jelentéshez egy bizonyos jel tartozik szerinte. Ilyen kölcsönösen egyértelmű hozzárendelés jel és jelentés között azonban csak szigorúan formalizált jelrendszerek esetében létezik. A természetes nyelvek esetében ilyen egyértelmű hozzárendelés nincs, s Antal, amikor teljes mértékben bezárkózik a maga logikai szemantikából kölcsönvett és kellően át nem gondolt rendszerébe, ezt nem hajlandó figyelembe venni. Tapasztalati tény, hogy a természetes nyelvekben vannak poliszém jelek, azaz olyan jelek, amelyeknek a jelentése lehetővé teszi a valóság különböző kategóriáira való vonatkoztatást attól függően, hogy a jelet milyen szövegösszefüggésben használjuk. Tapasztalati tény az is, hogy vannak olyan jelek tekinthető hangsorok, amelyeknek szemantikai és rendszerint szintaktikai használati szabályai kivételes mértékben heterogén rész-vezetvényeket foglalnak magukba (pl. magyar *vár*, francia [so], a helyesírásban *sceau*, *seau*, *sol*). Az ilyen jeleket — amelyek diakrón szempontból rendszerint különböző, konvergens alakú fejlődések eredményei — a szigorúan szinkrón leírásban a rendszerezés világossága kedvéért homonim jeltípusokra lehet és szokás bontani.<sup>34</sup>

<sup>33</sup> Ez még további elmélyítést igényelne; a jelentés komplex volta nem zárja ki, hogy bizonyos szempontból a komplex jelentések is homogének; a komplex jelentések rész-szabályai, alkalmazási feltételeikkel együtt ugyanis általában egymást kiegészítő, komplementer szabályok, és így egy szabályrendszert alkotnak.

<sup>34</sup> Bizonyos fokig terminológiai kérdés, bár távolról sem lényegtelen, hogy hol vonható meg a poliszémia és a homonímia közötti határ egyes konkrét esetekben, ha az etimológiai szempontot kizárjuk; intuitíve nyilvánvaló, hogy pl. a *vár* hang-sornak két — külön-külön véve egyébként komplex jelentésű — homonim jel felel meg: *vár* 'il attend' és *vár* 'forteresse'. Az is nyilvánvaló, hogy *nôvér* 'soeur' és *nôvér* 'infirmière' egyazon poliszém jel komplex jelentésének két rész-jelentése. Ez a pusztán intuitív alapú különbségtétel azonban számos konkrét esetben már nem vezet biztos eredményhez (például — ha a történeti szemponttól eltekintünk — egy jel-e vagy pedig kettő: *tiszt* 'officier' és *tiszt* 'dignité, office'?). Úgy gondoljuk, hogy a jelentések logikai struktúrájának és a legszélesebb értelemben vett szintaktikai sza-

A szerző gondolatmenetét a könyv hatodik fejezetében (The connection between different linguistic elements and meaning, 70–81) tiszteletre méltó, de kissé ijesztő következetességgel viszi tovább. Miután néhány lapot szentel annak a kétségtelen ténynek a kifejtésére, hogy a fonémáknak nincs jelentésük és nem tekinthetők jeleknek, leszögezi azt a nézetét — amellyel a magunk részéről szintén egyetértünk —, hogy jelnek tulajdonképpen a morféma tekintendő (73–75). Ezután azonban szembe kerül egy lényegbe vágó kérdéssel: milyen viszonyban áll a jelsor (tehát a több morfémából álló szó, a szintagma vagy a mondat) jelentése a jelsort alkotó jelek jelentésével? A szerző, aki a jelentések közötti kölcsönhatás lehetőségét semmiképpen sem hajlandó figyelembe venni, következetes marad önmagához és a következőket mondja: „Több morfémából álló szó jelentése a szót alkotó morfémák jelentéseinek összegével azonos. Például *Schönheit* jelentése »schön + heit« (75). Ha jól értjük, Antal itt tulajdonképpen azt akarja kifejezni, hogy a többmorfémás szavaknak nincs egységes jelentésük, hanem jelentésük pusztán az őket alkotó morfémák jelentéseinek egymásutánjával egyenlő, és ilyen értelemben vezethető le a morfémák jelentéséből. Számtalan példa idézhető azonban, amelyet ez az elmélet nem magyaráz. A *földalatti* főnévnek teljesen világos és pontos jelentése van: kissé elavult, de egyértelműen azonosítható denotatumai már a múlt század vége óta ott szaladgálnak a Népköztársaság útjának burkolata alatt; vegyük az egyszerűség kedvéért ezt a főnevet hárommorfémás szónak: *föld + alatt + i*. Van-e olyan szemantikai varázslat, amellyel szavunk jelentését a három morféma pusztán „összegéből” megmagyarázhatjuk? A francia *garde-fou* szinkrón elemzésben kétfelmorfémás szónak vehető; az első morféma a *garder* 'őríz' ige törfémája, a második *fou* 'bolond'. A szó jelentése azonban nem 'elmeógyógyintézetet ápoló', hanem 'korklát, mellvéd'. Lehet, hogy a szerző az ilyen esetekre is alkalmazni kívánja azt a magyarázatot, amelyet néhány lappal lejjebb a frazeológiai egységekre alkalmaz; a *csütörtököt mond* kifejezéssel kapcsolatban ugyanis a következőket olvassuk (78): „Általában hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy — addig, amíg egy frazeológiai egységben fennáll az azt alkotó morfémák önállósága — a »képes értelem« nem a morfémásor jelentése, hanem pusztán annak denotatuma”.<sup>35</sup> Ez a magyarázat véleményünk szerint elfogadhatatlan. Ha egyszer egy frazeológiai egység — vagy, előbbi példáinkhoz visszatérve, egy összetett szó — valamely denotatumra állandó jelleggel, félreérthetetlenül, közvetlen, nyelven kívüli rámutatás nélkül is utal, akkor ez az utalás a szó szoros értelmében vett nyelvi tényé vált, tehát a jelentések síkján magyarázandó. Antal itt is logikai zsákutcába viszi az a következetesség, amellyel a jelentések komplex voltak és a közöttük való kölcsönhatás lehetőségének elismerése elől elzárkózik, de zsákutcába viszi saját terminológiájának merevsége is. Mivel — lényegileg helyesen — a morfémát tekinti jelnek, úgy gondolja, hogy a jel-státuszt meg kell tagadni mindenféle több morfémából álló hangsortól (75). Nyilvánvaló pedig, hogy a természetes nyelvekben vannak az egyszerű jelek mellett komplex jelek is, tehát olyan viszonylag állandó jellegű, több morfémából álló hangsorok, amelyeknek önálló jelentése van, és ez a jelentés nem vezethető le közvetlenül a részmorfémák jelentéséből.

bályszerűségeknek figyelembevételével található volna olyan következetes kritériumrendszer, amely a vitás esetekben a döntést lehetővé teszi.

<sup>35</sup> „Generally, we would be inclined to suppose that, as long as the independence of the constituent morphemes in a phraseological unit is maintained, the figurative sense cannot be the meaning of the morpheme but must simply be its denotatum.”

Még világosabban jelentkeznek ezek az ellentmondások a mondatról szóló fejtegetésekben (77–78). A következőket olvassuk: „A mondat jelentését . . . a mondatot alkotó részmorfémák jelentéséből vezethetjük le. Az a valami, amit az egyes morfémák jelentéséből nem vezethetünk le, ami gyakran meghatározhatatlan és a mondat egészéhez van hozzárendelve, nem a mondat jelentése, hanem a denotatuma.”<sup>36</sup> Lássunk egy példát. A *váza kék* és a *kék váza* hangsorok közül az első mondat, a második nem. Kétségtelen különbség van a két morféma-sor denotatumai között, bár a részmorfémák ugyanazok: míg a második pusztán egy nyelven kívüli dologra utal, az első a beszélőnek az adott dologgal kapcsolatos állásfoglalását közli. De honnan tudjuk, hogy a denotatumok különböznek? Hiszen, ha a két hangsort egy mozdulatlanul ülő informátor mondja ki egy olyan szobában, amelyben semmiféle váza nincs, akkor is nyilvánvaló minden magyarul tudó számára, hogy a két hangsor denotatuma különbözik. A különbséget tehát maguk a nyelvi közlések tudatják velünk. Nem kívánunk itt ebbe a mind logikai, mind lélektani téren rendkívül bonyolult — és egyébként óriási irodalommal rendelkező — problematikába elmélyedni; világos, hogy a mondatban — eltérően a nem mondat-jellegű hangsoroktól — a morfémák és jelentések egymással sajátos kapcsolatba kerülnek, s ez a kapcsolat, illetve ennek nyelvi kifejezése egy nyelven kívüli relációra (a beszélőnek a valósággal kapcsolatos állásfoglalására) utal. Antal egyébként maga is érzi, hogy nézetei erősen vitathatók, és ezért elméletének elvi alapjait részletesebben is kifejti: „. . . ragaszkodnunk kell téziszünkhöz — írja (79, 14. jegyzet) —, mert ha elfogadjuk, hogy az együttes jelentés (ti. a többmorfémás szavak és mondatok jelentése — H. J.) nem magyarázható meg minden esetben a részmorfémák jelentésének segítségével, ez két következményhez vezetne: a) nem igaz, hogy a jelentés a jelhasználat szabálya, b) a morféma nem változatlan jel”.<sup>37</sup> Antal kissé sötéten látja a helyzetet: ha elfogadná azt az evidens tényt, hogy a morfémá sorok jelentése nem mindig azonos (sőt a mondat esetében sohasem azonos) az egyes morfémák jelentésének „összegével”, ezzel még nem dőlné meg a jelentés szabályként való felfogása, csak éppen a jelentést, pontosabban a természetes nyelvek szemantikai szabályrendszerét a maga tényleges komplexitásában kellene látnia, mint ezt az előzőkben részletesebben kifejtettük; a morfémák változatlan voltáról való nézet megdőlné, de ez nem is volna baj, mert a morfémák valóban nem változatlanok, hanem alaki síkon gyakran variánsokkal, a jelentés síkján pedig bonyolultan egymásba fonódó alkalmazási részsabályokkal rendelkeznek.

Antal könyvének zárófejezetét („Meaning and metalinguistics”, 82–89) az ún. Whorf-féle metalingvisztika elemzésének szenteli, és néhány sorban a fordításelmélet problémájára is kitér. Ennek a fejezetnek — amely a könyv fő mondanivalója szempontjából amúgy is másodlagos — a tárgyalása feleslegesen nyújtana máris hosszúra nyúlt beszámolólnkat. Antal a metalingvisztikától elhatárolja magát, amiben nézetünk szerint igaza van; elutasító véleményének indokolása azonban meglehetősen egy-

<sup>36</sup> „The meaning of a sentence can . . . thus be deduced from the partial meanings of the constituent morphemes. What cannot be deduced from the meaning of the constituent morphemes, what is often indefinable and what ranks as a whole with the sentence as a whole is not the meaning of the sentence but its denotatum.”

<sup>37</sup> „. . . we have to insist on our thesis, because, if we accept that the total meaning cannot always be explained through the meaning of the constituent morphemes, it leads to two corollaries: a) it is not true that meaning is the rule of sign usage, b) the morpheme is not invariable a sign.”

szerűsítő, s ugyanazokon a gondolati síneken mozog, amelyekről a fentiek során már több ízben volt szó.

5. Összefoglalóan: Antal könyve gondolatébresztő és érdekes könyv, amely megérdemli, hogy elolvassák és foglalkozzanak vele; le kell azonban szögezni azt is, hogy elméleteinek zöme véleményünk szerint téves. Antal fogalmi rendszerét és elméletének vázát a logikai szemantikából veszi át, némi egyszerűsítéssel: ezt a rendszert azután mereven, a természetes nyelvek valóságos komplexitását figyelmen kívül hagyva, dialektikátlanul próbálja meg a nyelvi szemantikára alkalmazni, ami elkerülhetetlenül kudarcrea vezet.

Meg is állhatnánk itt; úgy érezzük azonban, kötelességünk még néhány további megjegyzést tenni. Kötelességünk elsősorban a könyv szerzőjével szemben. Ebből a könyvből és korábbi műveiből is egyértelműen kitűnik, hogy Antal László igen tehetséges szakember, akitől képességei, ismeretei, érdeklődési köre alapján jelentős műveket kell várnunk. Éppen ezért rendkívül sajnálatos, hogy könyvének vannak olyan negatív jellemvonásai, amelyek — a könyv tartalmától, mondanivalójától szinte függetlenül — csökkentik érvelésének súlyát. Ha ezeket a hiányosságokat itt szóvá tesszük, ez nem kicsinyeskedésből vagy szórszálhasogatásból történik, hanem azért, hogy a magunk szerény eszközeivel is hozzájáruljunk az ilyenfajta hibák megismétlődésének elkerüléséhez.

Először is: a könyvben lépten-nyomon bukkanunk egy bizonyos gondatlanság nyomaira. Hogy a szerző hibájából-e vagy a kiadóból, nem feladatunk tisztázni, de tény, hogy a vékonyka kötetben tucatjával hemzsegnek a sajtóhibák; csak ízelítőül említjük, hogy a 69. lapon négyszer egymás után olvasunk *Roman* alakot *Romam* helyett, vagy hogy a 12. lapon négy sajtóhiba van egy hétsoros francia idézetben — az angol szövegben található hibákról nem is szólva. Azt azonban már nem lehet a kiadó rovására írni, hogy nemegyszer találkozunk a források, az idegen gondolati anyag felületlen átvételéből adódó hibákkal. Csak példaként említjük a 75. lapon a halmazelmélet ún. Russell-féle antinómiájának kissé ijesztő félreértését vagy meg nem értését, s ezt a félreértést a szerző még érvelésébe is igyekszik beépíteni. Véleményünk szerint hasznos ugyan, de távolról sem kötelező, hogy egy nyelvész ismerje a halmazelmélet alapjait; ha azonban már hivatkozik rá, a kellő tárgyismeretet nyelvésznél is kívánatosnak kell tartani.

Még súlyosabb hiba szemünkben, hogy sok bántó elem van abban a hangban, amelyet Antal számos esetben a múlt és jelen tudományos műveivel és tudományos kutatóival szemben használ. Félreértés ne essék: a következetes vitázó hang, a hibák vagy akár csak vélt hibák kíméletlen boncolgatása nézetünk szerint tudományos műben is helyén van, s a fentiekben e sorok írója is nyúlt ilyen eszközökhöz. A tudományos ellenfeleknek néhány sorban, néha egy odavetett félmondattal való „elintézése”, nagy múltú kutatók, jelentős iskolák globális elítélése, a fölünyesen magabiztos, itt-ott szinte sértő kitételek használata azonban nem való tudományos műbe. Miért kell a nyelvi jel önkényességéről a koppenhágai *Acta Linguistica* hasábjain a negyvenes években indult vitát úgy jellemezni, hogy „az általános episztemológia szempontjából ez a vita nagyon alacsony színvonalú volt”<sup>39</sup> (80)? A vitában elhangzott nézetekkel lehet egyet nem érteni — de ez a „lekezelő” megállapítás mégiscsak

<sup>39</sup> „... from the standpoint of general epistemology, this debate was of a very low standard.”



meglepő (nem is helytálló egyébként), főképp, ha az ember arra gondol, hogy ehhez a vitához többek között hozzászóltak olyanok, mint Benveniste és Kurylowicz. Vagy miért kell tudományos vitában a „naiv” és „gyermekes” jelzőket használni (36)? És így tovább... Ez az érvelési stílus nem használ sem a szerzőnek, sem a tudománynak. A tudomány zsákutcák és útvesszők tömkelegén át halad a megismerés felé, s mai tudásunk elődeink fél-tudása és tévedései nélkül nem alakulhatott volna ki. Bizonyosak lehetünk abban is, hogy mai tudásunk utódaink szemében joggal fél-tudás lesz vagy éppen tévedés.

*Herman József*

*Kossuth Lajos Tudományegyetem,  
Román nyelvek és irodalmak  
Tanszéke*

**Summary of the Proceedings of the Conference of Federally  
Sponsored Machine Translation Groups on MT-oriented Syntactic  
Analysis, Wayne State University.**

Detroit, 1962, USA pp. 99

A gépi fordítási munkálatok koordinálására 1962-ben az Egyesült Államokban új társaságot hívtak létre. A társaság neve: Gépi fordítási és Nyelvészeti Társaság (Association for Machine Translation and Computational Linguistics). A Társaságot a legtekintélyesebb amerikai gépi fordítói csoportok hozták létre: University of California, Georgetown University, Harvard University, International Business Machines, Massachusetts Institut of Technology, Ohio State University, Ramo-Wooldridge Corporation, Rand Corporation, University of Pennsylvania, University of Texas, Wayne State University. A Társaság 1962. június 13-tól június 15-ig Princetonban munkaértekezleten beszélt meg a gépi fordítás során követendő feladatait. Ugyanakkor a munkaértekezlet feladata volt az is, hogy valahogyan közös nevezőre hozza a különböző módszereket és tisztázza különböző terminológiai félreértéseket. A tapasztalat ugyanis azt mutatta, hogy a különböző módszerekből és a terminológiai különbözőségekből adódóan a különböző intézmények egyáltalán nem vagy alig tudják felhasználni egymás eredményeit. Ha ehhez még hozzávesszük a használt számítógépek sokféleségét és ezeknek megfelelő, egymástól merőben eltérő programokat, akkor magunk is értékelni tudjuk azokat a törekvéseket, amelyek valamilyen közös alap kidolgozására irányulnak.

A munkaértekezleten az elméleti kérdések nyomultak előtérbe. Ezek egy része a terminológiát érintette, másik és tekintélyesebb része viszont a módszerek problémájával foglalkozott. És nemcsak a különböző módszerek összehangolásáról volt szó, hanem arról is, hogy megfelelő módszert találjanak a még meg nem oldott kérdések megoldására. A morfológiai elemzés gépi úton történő elvégzése megoldottnak tekinthető. Ezért a módszerbeli problémák túlnyomó többsége a szintaktikai elemzés különböző szempontjaira vonatkozott. Több javaslat született szemantikai kérdések módszeres vizsgálatára is.

A legtöbb esetben az empirikus megközelítés helyett inkább az elméletibb utat választották: kiderült ugyanis, hogy az empiria a morfológiai szinten nem vezet